

Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași
Facultatea de istorie
Școala doctorală

REZUMATUL TEZEI DE DOCTORAT

Rit și ritual funerar în Provincia Scythia

COORDONATOR

Prof. Univ. Dr. Lucrețiu Ion Bîrliba

Doctorand

Laura Gheorghiu

**Iași
2024**

CUPRINS

I.	Introducere	4
II.	Istoriografia problemei.....	9
III.	Aspecte sociale și economice reflectate în morminte.	15
III.1.	<i>Obiecte cu valoare apotropaică.....</i>	15
III.2.	<i>Statutul marital</i>	20
III.3.	<i>Ocupații</i>	22
III.4.	<i>Religia.....</i>	25
III.5.	<i>Originea.....</i>	28
III.6.	<i>Atitudinea membrilor familiei în fața morții.....</i>	30
III.7.	<i>Aspecte economice reflectate în morminte.....</i>	34
IV.	Tipologia mormintelor	38
IV.1.	<i>Morminte de înhumare în groapă simplă</i>	42
IV.2.	<i>Groapă simplă cu amenajări externe.....</i>	66
IV.3.	<i>Groapă simplă cu amenajări interne</i>	81
IV.4.	<i>Morminte în cistă.....</i>	103
IV.5.	<i>Morminte familiale.....</i>	114
V.	Inventarul funerar	121
V.1.	<i>Obiecte de podoabă</i>	123
V.2.	<i>Accesorii vestimentare</i>	137
V.3.	<i>Obiecte de toaletă</i>	144

<i>V.4. Ceramică</i>	145
<i>V.5. Monede</i>	148
<i>V.6. Sticlărie</i>	150
<i>V.7. Opaițe</i>	152
<i>V.8. Arme și unelte</i>	153
<i>V.9. Fusaiole</i>	154
<i>V.10. Piese de silex</i>	155
<i>V.11. Țesături</i>	155
<i>V.12. Ofrande animale</i>	155
<i>V.13. Altele</i>	156
VI. Necropole din provincia Scythia. Istoricul cercetărilor	159
<i>VI.1. Argamum</i>	159
<i>VI.2. Bizone</i>	161
<i>VI.3. Callatis</i>	163
<i>VI.4. Histria</i>	166
<i>VI.5. Tomis</i>	170
<i>VI.6. Aegyssus</i>	173
<i>VI.7. Beroe</i>	174
<i>VI.8. Capidava</i>	175
<i>VI.9. Carsium</i>	176
<i>VI.10. Dinogetia</i>	177
<i>VI.11. Halmyris</i>	178
<i>VI.12. Noviodunum</i>	178
<i>VI.13. Enisala</i>	180
<i>VI.14. Ibida</i>	181

<i>VI.15. Nufăru</i>	183
<i>VI.16. Pietreni</i>	184
<i>VI.17. Șipote</i>	184
<i>VI.18. Tropaeum Traiani</i>	185
<i>VI.19. Ulmetum</i>	185
Concluzii.....	187
Catalogul mormintelor.....	193
Abrevieri	306
Ilustrație	307
Bibliografie.....	346

Scopul principal al lucrării este de a extrage concluzii coroborând principalele caracteristici ale unui mormânt: tipologia mormântului, amplasarea acestuia în raport cu unele repere, orientarea și poziția scheletului, tipuri de categorii de inventar funerar și amplasarea obiectelor, numărul de schelete dintr-un mormânt, caracteristici de ordin antropologic, economic și social.

Perioada cuprinsă între secolele IV-VI este una complexă din punct de vedere al pătrunderii populațiilor migratoare în regiunea Dunării de Jos, împreună cu a lor cultură socială și materială reflectată adesea și în ritualurile funerare.

Subiectul constituie un domeniu complex și interdisciplinar generând, pe lângă arheologia funerară, constituirea unor ramuri speciale precum: paleoantropologia, paleodieta sau bioarheologia. Analiza materialului arheologic și antropologic rezultat în urma cercetării mormintelor de perioadă romano-bizantină poate conduce la câteva concluzii preliminare privind viața de zi cu zi, moartea și ritualurile de trecere, religia, structura socială și principiile societății din provincia Scythia.

Ritualul funerar presupune toate activitățile care au loc din momentul morții și până la ceremoniile oficiate după înmormântare. Toate practicile funerare la romani erau influențate de două noțiuni: prima se referea la faptul că persoana decedată era o sursă de poluare pentru cei din jur, astfel, fiind necesare actele de purificare; a doua problemă era faptul că, dacă un decedat rămânea neîngropat, sufletul acestuia nu își găsea niciodată liniștea.

Cercetarea necropolelor de perioadă romano-bizantină din provincia Scythia are o îndelungată tradiție, existând o serie de monografii arheologice, studii și articole pentru necropolele cetăților greco-romane și romane târzii. Majoritatea studiilor prezintă lacune, în sensul că, se oferă simple enumerări ale mormintelor, lipsind alte detalii semnificative.

Principalul argument pentru care am ales acest subiect de cercetare este acela că istoriografia românească dedicată arheologiei funerare a Dobrogei romane este destul de redusă ca număr sub aspectul abordărilor interpretative, cele mai multe lucrări s-au rezumat doar asupra publicării de informații privind

mormintele din punct de vedere arheologic, fără a se oferi informații de natură simbolică, socială sau economică.

Pentru a duce la îndeplinire acest demers analitic am făcut apel la semnalările de descoperiri de morminte, așa cum au fost consemnate în rapoartele din Cronică Cercetărilor Arheologice din România, studiile de specialitate privind necropolele din Dobrogea, unele dintre studiile speciale în domeniul arheologiei funerare apărute în străinătate, articole editate în reviste de specialitate și rezultatele săpăturilor arheologice la care am participat, astfel, am lucrat pe baza unui eșantion format din 1467 de morminte.

Lucrarea începe cu o trecere în revistă a istoriografiei legate de subiect, atât internațională cât și cea din spațiul românesc. S-au menționat unele dintre cele mai importante scrieri care au ca temă arheologia funerară și ramurile sale, încercând să scot în evidență și contribuția proprie la completarea informațiilor. Pentru spațiul provinciei Scythia am enumerat lucrările în care se semnalează informații pentru fiecare necropolă în parte.

În cel de-al doilea capitol se va aduce în discuție faptul că situația socială și economică a defunctului și a familiei lui poate fi intuită prin intermediul ritului funerar de care a beneficiat.

Descoperirile arheologice au demonstrat faptul că obiectele din inventarele funerare oferă importante informații legate de statutul social al celui decedat, generând date cu privire la ocupație, statut marital, meserii, religie sau origine. Este evident că cei care nu au trecut prin unele etape importante ale vieții, cum ar fi cazul celor care au murit la naștere, al celor care au murit copii sau al celor necăsătoriți, beneficiază de diferite forme specifice de înmormântare care se pot reflecta și în inventarul funerar.

O parte a capitolului este rezervată obiectelor cu valoare apotropaică care, deseori erau depuse în morminte cu rolul de a proteja sufletul celui decedat. Acest tip de obiecte a fost descoperit frecvent în morminte ale copiilor, fenomen ce ne face să înțelegem rolul acestora în comunitățile antice în contextul în care mortalitatea infantilă era în creștere. Două principale astfel de obiecte erau medalioanele de tip *lunula*, purtate

în special de fete, și cele de tip *bullă*, întâlnite, cel mai adesea, în cazul băieților.

Am considerat important includerea în lucrare și a unora dintre inscripțiile funerare descoperite pe teritoriul provinciei Scythia. Acestea și-au găsit locul în subcapitolul dedicat meseriilor. Pe lângă obiectele de inventar descoperite și studiul antropologic al scheletelor, ocupațiile pe care le-au avut în timpul vieții ne sunt comunicate și prin textele epitafelor funerare.

Un subiect controversat în cazul descoperirilor funerare este religia pe care cel decedat a avut-o. Astfel, știm că, odată cu răspândirea Cultelor Orientale au apărut și unele modificări în ritul și ritualul funerar.

Preluarea de către creștini a unor practici păgâne, uneori, face greu de atribuit un mormânt ca fiind creștin. Astfel, principalele reguli pentru a cataloga un mormânt ca fiind creștin sunt: orientarea scheletelor V-E, ritul funerar al inhumăției, lipsa inventarului funerar sau apariția simbolurilor creștine pe acesta sau textele epitafelor funerare.

O altă problemă care ar putea să facă subiectul unui studiu aparte este cea legată de originea celor

decedați. De la sfârșitul secolului I p. Chr., în provincia Scythia au început să pătrundă populațiile migratoare aducând odată cu ele și unele practici funerare specifice, cea mai cunoscută fiind practica deformării artificiale a craniului, astfel de exemple fiind întâlnite în necropolele de la Callatis, Ibita, Beroe, Histria și Noviodunum.

Pentru determinarea unor caracteristici sociale, pe lângă tipologia mormântului, inventarul și inscripțiile funerare trebuie luată în considerare și poziția în care cel decedat a fost depus. Autohtonii, cel mai adesea, își îngropau decedații în poziția decubit dorsal, pe când, migratorilor le sunt atribuite înmormântările în care scheletele erau așezate decubit lateral sau decubit ventral.

Un subcapitol este dedicat atitudinilor membrilor familiilor în fața morții. Familia celui decedat avea datoria de a-l comemora prin ridicarea unor monumente funerare și scrierea de texte pe acestea. Un epitaf funerar ne oferă date importante de ordin social despre cel decedat precum: numele, profesia, religia, vârsta la care a murit sau membrii familiei.

O altă ocazie de comemorare a celor decedați era prin intermediul sărbătorilor dedicate morților. De la autorii antici aflăm că cele mai importante dintre acestea erau: Parentalia, Lemuria și Rosalia.

Un subiect complex este cel legat de mormintele de copii. Analizându-le concluzionăm că ritualurile funerare aplicate copiilor puteau să fie diferite față de cele ale adulților. Din punct de vedere legislativ, unele rituri funerare erau restricționate pentru a nu cauza suferință părinților, pe seama mortalității infantile crescute din acea perioadă. Unele dintre particularitățile întâlnite sunt poziția chiricită în care au fost depuși, înmormântările *intra muros*, obiectele cu valoare apotropaică sau înmormântările în vase ceramice.

Situația financiară a celui decedat poate fi relevată prin intermediul inventarului funerar de care acesta a beneficiat sau cu ajutorul tipologiei mormântului. Pentru mormintele cu un bogat inventar nu se poate determina o constantă în ceea ce privește ritul funerar, tipologia mormintelor variind de la cele în groapă simplă cu sicriu la cele cu nișă, firidă sau cistă.

Pentru a trage concluzii în legătură cu situația economică a celui decedat trebuie să ținem seama de inventarul funerar de care acesta a beneficiat, tipologia mormântului, monumentul funerar sau aspectele de ordin antropologic relevante pentru condiția de trai.

Având în vedere publicarea unui număr mai mare de morminte provenite din necropolele din Scythia, se simte nevoia de realizare a unei tipologii generale a acestora, subiect cercetat în cel de-al treilea capitol al tezei. Aceasta va fi realizată folosind ca bază modelul propus de Andrei Soficaru, ales deoarece combină cât mai complet datele arheologice ale tipologiilor formulate anterior pentru necropolele de la Tomis, Callatis și Beroe.

Capitolul începe cu o scurtă prezentare a fenomenelor ce au dus la schimbarea ritului funerar al incinerăției în cel al inhumației, fenomen relevant pentru înțelegerea migrațiilor și asemănării dintre practicilor primilor creștini cu cele păgâne.

Ordinea discutării mormintelor va fi după următoarele criterii:

Necropole la Marea Neagră: Argamum, Bizone, Callatis, Histria, Tomis.

Necropole aflate pe malul Dunării: Aegyssus, Beroe, Capidava, Carsium, Dinogeția, Halmyris, Noviodunum.

Necropole aflate în interiorul provinciei: Enisala, Ibida, Nufăru, Pietreni, Șipote, Tropaeum Traiani, Ulmetum.

În perioada secolelor IV-VI se observă o diversitate în rândul tipologiilor de morminte, existând exclusiv ritul înmormântării, rit care a înlocuit incinerarea începând cu secolul al III-lea p. Chr.

Dintre mormintele care fac subiectul acestei lucrări, cele mai multe provin din necropola de la Callatis, numărul mare datorându-se monografiei necropolei și publicării săpăturilor de salvare efectuate în ultimii ani.

Pe întreg teritoriul provinciei Scythia predomină mormintele în groapă simplă, fiind cea mai accesibilă și mai puțin costisitoare formă de înmormântare.

Numărul mare de morminte în cistă sunt puse pe seama celor de la Callatis unde au fost descoperite 237

de morminte încadrate în această tipologie. Numeroasele ciste de la Callatis se datorează carierei de piatră de pe malul lacului Mangalia, majoritatea pietrei folosite în construcția principalelor monumente provenind din acea zonă.

Mormintele cu amenajări interne se găsesc, predominant, în necropola de la Tomis, fiind vorba despre mormintele cu cameră de acces și firidă longitudinală sau laterală. În baza de date folosită, mormintele în firidă sunt în număr de 174. Această tipologie este cunoscută încă de la începutul secolului al III-lea și până în secolele V-VI. Se consideră că își are originile în Orient fiind adusă în provincie odată cu răspândirea Cultelor Orientale.

În cazul mormintelor de tip *hypogeu* s-a folosit denumirea de morminte *familiale* datorită faptului că, în astfel de construcții erau îngropați de-a lungul timpului membrii ai aceleași familii. Cel mai cunoscut astfel de mormânt este cel de tip *cavou* cu o încăpere construită din dale de piatră legate cu mortar.

În această tipologie au fost introduse și criptele de martiri descoperite la Niculițel, Halmyris și Tropaeum Traiani.

De asemenea, și mormintele cenotaf au fost repartizate pe tipologii în funcție de amenajarea acestora. Aceste morminte pot fi puse în legătură cu perioada sfârșitului secolului al IV-lea atunci când, în Imperiu a avut loc migrația vizigoților în urma căreia populația a avut de suferit. Se consideră că, unele dintre mormintele de tip cenotaf, aparțin celor care au murit într-o luptă care a avut loc în afara provinciei.

În ceea ce privește poziția în care defuncții au fost așezați, predomină cea de decubit dorsal, urmată de cea chircită, întâlnită, cel mai des, în rândul copiilor, și cea decubit ventral. Pentru multe dintre schelete, poziția nu a putut fi determinată din cauza faptului că acestea nu se aflau în conexiune anatomică sau prezentau o stare de conservare precară.

Orientarea cea mai des întâlnită este V-E urmată de: E-V, N-S, S-N, ceea ce ne face să presupunem că predomină mormintele creștine.

Deși predomină mormintele în care a fost descoperit un singur schelet, sunt numeroase și cele cu înmormântări multiple, cu până la 39 de schelete, majoritatea fiind descoperite în ciste sau în mormintele de tip hypogeum unde au fost îngropați mai mulți membri ai familiei de-a lungul timpului. Sunt numeroase și acele morminte în care s-au descoperit oase care nu se aflau în conexiune anatomică și nu au beneficiat de analize antropologice, astfel, numărul scheletelor neputând fi precizat cu certitudine.

Cel de-al patrulea capitol va fi dedicat inventarului funerar, credința în continuarea vieții dincolo de mormânt fiind sorginta îngropării odată cu trupul a obiectelor de care se presupunea că decedatul va avea nevoie. Acesta include piesele din mormânt care au fost legate de persoana defunctului sau de unele activități pe care le-a desfășurat în timpul vieții. Toate depunerile funerare aveau un scop bine stabilit, nimic nu se punea întâmplător.

Mai mult de jumătate dintre morminte beneficiau de inventar funerar. Pentru cele fără inventar trebuie să ținem seama și de fenomenul jefuirii mormintelor care

era destul de des întâlnit încă din Antichitate, astfel, unele dintre acestea puteau să fi avut, inițial, obiecte de inventar.

Consider că pentru o mai bună înțelegere a fenomenului depunerii de obiecte în morminte este necesară o trecere în revistă a concepțiilor formulate de-a lungul istoriei în legătură cu ideea de suflet trecând prin gândiri precum cele ale lui Herodot, Epicur sau Calvin.

Ca o principală concluzie, subliniem faptul că persoanele decedate înainte de vârsta maturității au beneficiat de un inventar funerar mai bogat față de cele care depășiseră această etapă a vieții. De asemenea, cei care nu au trecut prin unele etape importante ale vieții, beneficiază de diferite forme specifice de înmormântare incluzând și inventarul descoperit în morminte. În această categorie se încadrează: copiii, femeile care au murit în timpul nașterii, persoanele necăsătorite sau cele care au suferit morți violente

Analizând mormintele în care inventarul funerar era constituit dintr-un singur cercel concluzionăm faptul că fenomenul este legat de moartea prematură, înaintea căsătoriei, dovada fiind și analizele antropologice care au

dezvăluit faptul că majoritatea erau femei care au decedat în jurul vârstei adolescenței.

Schimbările de ordin funerar își au dovada și în obiectele de inventar funerar. Dacă inițial, philacteriile, conțineau texte gnostice sau orfice cu caracter imprecatoriu sau apotropaic, preluate de către creștini, acestea adăposteau fragmente de moaște sau obiecte sfinte. Un alt exemplu este obolul lui Charon, practica depunerii de monede în morminte rezistând până în zilele noastre.

Inventarul funerar a fost împărțit în 11 categorii (Obiecte de podoabă, accesorii vestimentare, obiecte de toaletă, ceramică, monede, sticlărie, opaițe, arme și unelte, fusaiole, piese de silex, țesături, ofrande animale și altele) pentru care s-a precizat tipul și mormântul în care a fost descoperit.

Ultimul capitol va fi dedicat unei scurte prezentări a necropolelor din provincia Scythia incluzând istoricul cercetărilor și diferite statistici privind concluziile la care am ajuns pentru fiecare dintre ele.

Lucrarea va fi completată printr-un catalog al mormintelor în alcătuirea căruia s-a folosit o fișă unitară

de prezentare a acestora inserând acele informații pe care le-am considerat esențiale în studiul unei necropole, precum: numărul mormântului, tipologia mormântului, numărul de schelete descoperite, poziția, orientarea, inventarul funerar și bibliografia.

Bibliografie selectivă

ACHIM 2015 – I. Achim, *Churches and Graves of the Early Byzantine Period*, Studies in Funerary Archaeology: Vol. 7, *Function and Meaning in Ancient Funerary Practices*, Edited by J. Rasmus Brandt, M. Prusac and H. Roland, Oxbow Books, Oxford, 2015, p. 287-342.

ALEXANDRESCU 1966 – P. Alexandrescu, *Necropola tumulară. Săpături 1955-1961*, Histria II, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, 1966.

ALEXANDRESCU 1971 – P. Alexandrescu, *Observații asupra organizării spațiale în necropola Histriei*, în Peuce, S.V., II, 1971, p. 27-37.

ALEXANDRU, CONSTANTIN, IONESCU 2017 – A. Nicolae, C. Robert, I. Mihai, *Despre o zonă privilegiată*

a necropolei Callatiene, în *Pontica*, 50, 2017, p. 215-242.

APARASCHIVEI, BILAVSCHI 2009 – D. Aparaschivei, G. Bilavschi, *Date istorice și arheologice de la Isaccea – Noviodunum (jud. Tulcea). Rezultate preliminare ale cercetărilor din sectorul curtină 1 și 2*, în *Arheologia Moldovei*, XXXII, 2009, p. 183-200.

APARASCHIVEI, IACOB, SOFICARU, PARASCHIV 2012 – D. Aparaschivei, M. Iacob, A. Soficaru, D. Paraschiv, *Aspects of everyday life in Scythia Minor reflected in some funerary discoveries from Ibida (Slava Rusă, Tulcea County)*, in *BAR International Series* 2410, 2012, p. 169-182.

BALTUSSEN 2009 – H. Baltusse, *Personal Grief and Public Mourning in Plutarch's Consolation to His Wife*, in *American Journal of Philology* 130, 2009, p. 67–98.

BARBU 1971 – V. Barbu, *Din necropolele Tomisului. I. Tipuri de morminte din epoca romană*, în *SCIV*, 1, 1971, p. 47-68.

BARBU 1977 – V. Barbu, *Necropole de epocă romană în orașele Pontului stâng; caracteristici, tipologie*, în *Pontica*, 10, 1977, p. 203-214.

BARNEA 1977 – I. Barnea, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, Pontificio Istituto Di Archeologia Cristiana, Roma, 1977, 54-56.80-81.

BARNEA 1978 – I. Barnea, *Bazilica „simplă”, (A) de la Tropaeum Traiani*, în *Pontica*, 11, 1978, p. 181-187.

BAUMANN 1972 – V. H. Baumann, *Considerații preliminare asupra bazilicii creștine din satul Niculișel (jud. Tulcea)*, în *Pontica*, 5, 1972, p. 547-562.

BAUMANN 2015 – V. H. Baumann, *Sângele martirilor*, Editura Dobrogea, Constanța, 2015.

BĂJENARU, DOBRINESCU 2008 – C. Băjenaru, C. Dobrinescu, *Săpături de salvare în necropola romană a Tomisului*, în *Pontica* XLI, 2008, p. 189-208.

BENȚA 1999 – C. Beța, *Obolul lui Charon în Dobrogea*, în *Arheologia Moldovei*, Vol. 22, 1999, p. 85-116.

BODEL 2014 – J. Bodel, *The life and death of ancient Roman cemeteries: Living with the dead in imperial Rome, Reconstruction and the Historic City: Rome and Abroad - an interdisciplinary approach*, edited by C. Häuber, F. Schütz and G. M. Winder, 2014, p.177-195.

BOLLOK 2013 – Á. Bollók, *Apotropaion and Burial in Early Byzantium: Some Preliminary Considerations*, in *Bibliotheca Byzantina* 1, 2013, p. 227-241.

BOLOG, BOUNEGRU 2012 - A. C. BOLOG, G. BOUNEGRU, *About the Bulla Type Pendants Revealed at Apulum*, in *Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis*, 4, 2012, p. 225-236.

BOND 2013 – S. E. Bond, *Mortuary Workers, the Church, and the Funeral Trade in Late Antiquity*, in

Journal of Late Antiquity, Vol. 6, No. 1, 2013, p. 135-151.

BONEV, VASILEVA, MADZHAROV, DIMITROVA, PEEVSKI 2022 – V. BONEV, E. VASILEVA, K. MADZHAROV, Y. DIMITROVA, R. PEEVSKI, *Archaeological excavations at Cape Chirakman / Bizone, Kavarna 2016–2021*, in *Pontica*, LV, 2022, p. 55-118.

BORGOGNINI, PACCIANI 1993 – T. Borgognini, S. E. Pacciani, *I resti umani nello scavo archeologico. Metodiche di recupero e studio*, Bulzoni Editore, Roma, 1993.

BUCOVALĂ, PAȘCA 1992 – M. Bucovală, C. Pașca, *Cercetări în necropola romană de vest a Tomisului*, *Pontica*, 25, 1992, p. 241-272.

BUCOVALĂ 1993 – M. Bucovală, *Cavou din secolul IV d. Chr. descoperit în necropola de vest a Tomisului*, *Pontica*, 26, 1993, p. 207-211.

BUZOIANU, BĂRBULESCU 2012 – L. Buzoianu, M. Bărbulescu, *Tomis. Comentariu istoric și arheologic*, Editura Ex Ponto, Constanța, 2012.

CARVALHEIRO 2020 – P. V. Carvalho, *Material Culture as Amulets: Magical Elements and the Apotropaic in Ancient Roman World*, in *Philosophy Study*, Vol. 10, No. 8, 2020, p. 492-502.

CEACALOPOL, FLORESCU 1960 – G. Ceacalopol, G. Florescu, R. Florescu, *Săpăturile de la Capidava*, în *MCA*, 7, 1960, p. 571-581.

CHACHEVA 2015 – M. Chacheva, *Trinkets for the Afterlife: Personal Ornaments from Graves of Children in the Necropolis of Apollonia Pontica*, in *Archaeologia Bulgarica*, XIX, 1, 2015, p. 1-21.

CHARLIER, COSTEA, BARALIS 2009 – P. Charlier, G. Costea, A. Baralis, *Étude anthropologique et*

paléopathologique d'un sujet d'Aegissus (III-IV S.AP. J.-C Roumanie), in Peuce, S.N., VII, 2009, p. 337-346.

CHELUȚĂ-GEORGESCU 1974 – N. Cheluță-Georgescu, *Morminte elenistice și romane descoperite în zona de nord și nord-vest a necropolei callatiene*, în Pontica, 7, 1974, p. 169-189.

CHELUȚĂ-GEORGESCU 1979 – N. Cheluță-Georgescu, *Cercetări efectuate în necropola romană Capidava. Raport preliminar*, în MCA XIII, 1979, p. 178-182.

CHERA, LUNGU, COVACEF 2012 – C. Chera, V. Lungu, Z. Covacef, *Bijuterii antice din aur din colecțiile Muzeului de Istorie Națională și Arheologie Constanța*, Ex Ponto, Constanța, 2012.

CÎRJAN 1970 – C. Cîrjan, *Un mormânt creștin descoperit la Tomis*, în Pontica, 3, 1970, p. 383-389.

COJA 1971 – M. Coja, *Cercetări pe malul lacului Razelm, epoca romană și romano-bizantină*, în *Peuce*, 2, 1971, p. 179-190.

CONDURACHI 1960 – E. Condurachi et. al., *Șantierul arheologic Histria*, în *MCA*, VII, 1960, p. 9-102.

CONDURACHI 1962 – E. Condurachi et. al., *Șantierul arheologic Histria*, în *MCA*, VIII, 1962, p. 383-438.

CORMACK 2004 – S. Cormack, *The Space of Death in Roman Asia Minor*, Phoibos Verlay, Viena, 2004.

COSTEA 2008 – G. Costea, I. Costea (Zvînca), *A Tomb From The 4th Century A.D. Discovered In Tulcea (Aegyssus)*, în *Peuce*, S.N. VI, 2008, p. 297-304.

CREȚU 2022 – C. Crețu, *Practici funerare în mormintele de epocă romană și romano-bizantină de la Histria (secolele II-VII p. Chr.)*, Mega, Cluj Napoca, 2022.

DABÎCĂ 2014 – M. Dabîcă, *The Histria Sud Sector. Recent Archaeological Research on an „Imposing, Early Roman Public Building*, în MCA, 10, p. 133-156.

DUMEA 2016 – E. Dumea, *Creștinismul antic în Scythia Minor (Dobrogea)*, Sapientia, Iași.

ECKARDT 2018 – H. Eckardt, *The sound of magic? Belle in Roman Britain*, in Britannia, 49, 2018, p. 179-210.

ERKER 2011 – D. Erker, *Gender and Roman Funeral Ritual*, in V. Hope, J. Huskinson (Hrsg.), *Memory and Mourning in Ancient Rome*, Oxbow, 2011, p. 40-60.

FLORESCU, CEACALOPOL 1960 – G. Florescu, R. Florescu, G. Ceacalopol, *Săpăturile de la Capidava*, în MCA, 7, 1960, p. 571-581.

FLORESCU 1965 – R. Florescu, *Capidava*, Editura Meridiane, București, 1965.

GATEV 2011 – I. Gatev, *Rescue Excavations of Roman and Early Christian Cemetery in Kavarna (Ancient Bizone)*, in Niš and Byzantium, 2011, p. 227-236.

GAVRILĂ 1994 – S. Gavrilă, *Rituri și ritualuri funerare practicate în necropola romană de la Noviodunum, în Pontica*, 27, 1994, p. 91-105.

GUDEA 2010 – N. Gudea, *Despre un inel de argint bizantin de căsătorie de la Durostorum (Moesia Secunda)*, în *Theologia catholica*, 4, 2010, p. 11-17.

HAMPARTŪMIAN 1971 – N. Hampartūmian, *Contribuții la topografia cetății Histria în epoca romano-bizantină. Considerații generale asupra necropolei din sectorul Bazilicii „extra muros.”*, în *SCIV* 22, 1971, p. 199-215.

HUNTINGTON, METCALF 1979 – R. Huntington, P. Metcalf, *Celebrations of Death. The Anthropology of Mortuary Ritual*, Cambridge University Press, Cambridge, London, New York, Melbourne, 1979.

IACOB 2013 – M. Iacob, *Moesia Inferior între Orient și Occident. Identitatea culturală și economică a provinciei în contextul lumii romane*, Editura Muzeului Național al Literaturii Române, București, 2013.

ICONOMU 1969 – C. Iconomu, *Noi morminte paleocreștine la Mangalia*, în *Pontica*, 2, 1969, p. 81-110.

INDGJERD 2014 – H. INDGJERD, *The Grave Goods of Roman Hierapolis. An Analysis of the Finds from Four Multiple Burial Tombs*, Oslo, 2014.

IONESCU, UNGUREANU 2005 – M. Ionescu, M. Ungureanu, *Mangalia, jud. Constanța Punct: str. Muncitorului nr. 10*, CCA, 2005, 112.

IONESCU, RADU 2014 – M. Ionescu, L. Radu, *Callatis. Cercetări arheologice în necropola romano-bizantină*, *Pontica*, XLVII, 2014, p. 221-232.

IVANOV 2008 – M. Ivanov, *Puela vel mulier? Virgo vel uxor? Burials Yielding a Single Earring Dated Back to the Period from the 1st until the 5th Century Ad*, *Studia in honorem Aleksandrae Dimitrova-Milcheva*, Sofia, 2008, p. 287-299.

KING 2020 – W. C. King, *The Ancient Roman Afterlife: Di Manes, Belief, and the Cult of the Dead*, University of Texas Press, Chicago, 2020.

LUNGU, CHERA-MĂRGINEANU 1982 – V. Lungu, C. Chera-Mărgineanu, *Contribuții la cunoașterea unei necropole creștine a Tomisului (I)*, în *Pontica*, XV, 1982, p. 175-199.

LUNGU, CHERA MĂRGINEANU 1986 – V. Lungu, C. Chera-Mărgineanu, *Noi morminte de epocă romano-bizantină la Tomis*, în *MCA*, XVI, 1986, p. 145-154.

LUNGU 1999 – V. Lungu, *Argamum. Necropola tumulară. Săpăturile arheologice din anii 1988, 1990-1996*, în *MCA, S.N.*, I, 1999, p. 165-174.

LUNGU 2000 – V. Lungu, *Creștinismul în Scythia Minor în contextul vest-pontic*, T. C. SEN, Constanța, 2000.

MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 1980 – M. Mănucu-Adameșteanu, *Un mormânt germanic din necropola cetății Argamum*, în SCIVA, 31, 2, 1980, p. 311-320.

MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 1984 – M. Mănucu-Adameșteanu, *Necropola daco-romană de la Enisala, comuna Sarichioi*, jud. Tulcea, în Peuce, S.V., IX, p. 31-39.

MIRIȚOIU, NICOLAESCU-PLOPȘOR – N. Mirițoiu, D. Nicolaescu-Plopșor, *Analiza antropologică a osemintelor descoperite în cripta bazei „simple”, (A) de la Tropaeum Traiani*, în Pontica, XI, 1978, p. 189-207.

MIRIȚOIU, SOFICARU 2003, N. Mirițoiu, A. D. Soficaru, *Studiul antropologic al osemintelor din cavoul*

romano-bizantin „Tudorca”, de la Slava Rusă (antica Ibida), în PEUCE S.N. I (XIV), p. 511 – 530.

MIRIȚOIU 2011 – N. Mirițoiu, *Cranii deformate din necropola de la Piatra Frecăței*, în PEUCE, S.N. IX, 2011, p. 539 – 574.

MIRIȚOIU 2015 – N. Mirițoiu, *Arhitectura craniană și deformarea artificială intenționată a craniului (Cranii deformate din România)*, SCIVA, 66, nr. 3–4, București, p. 365–375.

MIRON 2008 – C. Miron, *Noi considerații despre mormântul pictat de la Tomis*, în Peuce, S.N. VI, 2008, p. 283 - 296

MITROI, ȘOVA 2014 – O. Mitroi, C. Șova, *Noi descoperiri din necropolele Tomisului (2014)*, în Pontica, 47, 2014, p. 203-219.

MORRIS 1960 – I. Morris, Ian, *Death-Ritual and Social Structure in Classical Antiquity*, Cambridge University Press, Cambridge, 1960.

MUREȘAN 2016 – L. M. Mureșan, I. Mureșan, *Roman Law Concerning Funerary Monuments. Case Study Based on some Funerary Epigraphs belongind to Military Personnel on both Sides of the Middle and Lower Danube*, în *Banatica*, 26, 2016, p. 119-133.

NICOLAE 2010 – C. Nicolae, *Stadiul cercetărilor arheologice de la Hârșova, jud. Constanța. Contribuțiia harta arheologică a localității*, în *Pontica* 43, 2010, p. 221-249.

NICOLAESCU-PLOPȘOR, CEACALOPOL 1960 – D. Nicolaescu-Plopșor, G. Ceacalopol, *Contribuții istorico-arheologice și antropologice cu privire la problema sclavajului în teritoriul Capidavei*, în *Probleme de antropologie*, V, 1960, p. 97-111.

OPRIȘ, POTÂRNICHE 2014 – I. C. Opriș, T. Potârniche, *Piese ornamentale inedite de la Capidava*, în *Pontica*, XLVII, 2014, p. 296-297.

OPRIȘ 2018 – I. C. Opriș, *Începuturile cercetării arheologice la Capidava. Documente inedite*, în *Pontica*, 51, 2018, p. 59-80

OȚA 2013 – L. Oța, *Lumea funerară în Moesia inferioară: (secolele I-III p. Chr.)*, Editura Istros a Muzeului Brăilei, Brăila, 2013.

PANAITESCU 1977 – A. Panaitescu, *Mormânt de epocă romană la Tomis*, *Pontica*, 10, 1977, p. 339-343.

PAPASIMA 1987 – T. Papasima, *Mormânt roman descoperit la I.A.S Pietreni (com. Deleni, jud. Constanța)*, în *Pontica*, XX, 1987, p. 345-352.

PARASCHIV-GRIGORE et. alii. 2010 – E. Paraschiv-Grigore, D. Ene, I. Paraschiv-Grigore, *70 de ani de cercetări arheologice sistematice la Dinogeția-*

Bisericuța, în *Cercetări Arheologice*, XVII, București, 2010, p. 133-142.

PEARCE, MILLET, STRUCK 2001 – J. Pearce, M. Millet, M. Struck, *Burial, Society and Context in the Roman world*, Oxbow Books, Oxford, 2001.

PETCU 2017 – R. Petcu, *Istoricul cercetărilor arheologice la Ulmetum (Scythia Minor)*, în *Ex. Ponto*, nr. 3-4, 2017, p. 171-181.

PETRE 1987 – A. Petre, *La romanité en Scythie Mineure (II-VII siècles de n.è.)*. *Recherches archéologiques*, în *AIÉSEE*, XVII-XVIII, Bucharest, 1987, p. 5-172.

PINCKERNELLE 2007 – K. Pinckernelle, *The iconography of ancient Greek and Roman jewellery*. MPhil(R) thesis, University of Glasgow.

PIPPIDI 1959 – D. M. Pippidi, *Raport asupra activității șantierului Histria în campania 1956*, în MCA, 5, p. 283-328.

PREDA 1968 – C. Preda, *Callatis*, Meridiane, Iași, 1968.

PREDA 1980 – C. Preda, *Callatis. Necropola romano-bizantină*, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, 1980.

POPOVICI, ADAM 1997 – I. Popovici, M. Adam, *Anthropological data upon some skeletons belonging to the Late Roman Period of Dinogetia*, in *Annuaire Roumaine d'Anthropologie*, 14, 1997, p. 13-18.

RADU, UNGUREANU, RADU-IORGUȘ 2016 – L. Radu, M. Ungureanu, C. Radu-Iorguș, *Cercetări arheologice în aria funerară callatiană*, în *Pontica*, 48-49, 2015-2016, p. 193-207.

RĂDULESCU, DAVIDESCU 1959- Rădulescu, Adrian, Davidescu, Mihai, *Informații asupra unor materiale*

inedite din muzeul regional Constanța, în MCA, 5, 1959, p. 753-759.

RĂDULESCU 1972 – A. Rădulescu, *Aspecte privind exploatarea pietrei în Dobrogea romană*, Pontica, 5, p. 177-204.

RUBEL, SOFICARU – A. Rubel, A. D. Soficaru, *Infant Burials in Roman Dobrudja. A report of work in progress: The case of Ibida (Slava Rusă)*, in BAR International Series 2410, 2012, p. 169-182.

SALLER, SHAW 1984 – R. Saller, S. Brent, *Tombstones and Roman Family Relations in the Principate: Civilians, Soldiers and Slaves*, in The Journal of Roman Studies, LXXIV, Hertford, 1984.

SOFICARU, MIRIȚOI, SULTANA, GĂTEJ, CONSTANTINESCU 2004 – A. D. Soficaru, N. Mirițoiu, N. Sultana, M. Gătej, M. Constantinescu, *Analiza antropologică a osemintelor descoperite în campania din 2002, în necropola romano-bizantină de la*

Slava Rusă (jud. Tulcea), în Peuce, S.N., II (XV), Tulcea, 2004, p. 329-386.

SOFICARU 2005 – A. D. Soficaru, *A Skull with a Possible Sword Stroke from Tropaeum Traiani*, in *Annuaire Roumain d'Anthropologie*, 42, p. 3-6, Bucharest, 2005.

SOFICARU 2006-2007 – A. D. Soficaru, *Human Remains Discovered in the Basilica D from Tropaeum Traiani*, in *Annuaire Roumain d'Anthropologie*, 43-44, p. 3-8, Bucharest, 2006-2007.

SOFICARU 2007 – A. D. Soficaru, *Propunere pentru o tipologie uniformă a mormintelor romano-bizantine din Dobrogea*, în PEUCE, S.N. V, 2007, p. 297 – 312.

SOFICARU 2011 – A. Soficaru, *Populația provinciei Scythia în perioada romano-bizantină*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2011.

SOFICARU, RADU, TICA 2019 – A. Soficaru, C. Radu, C. Tica, *A Mass Grave outside the Walls: The Commingled Assemblage from Ibida*, In book: *Bioarchaeology of Frontiers and Borderlands* (pp.187-211) Gainesville, 2019.

SOFICARU, SOFAER 2021 – A.D. Soficaru, J. Sofaer, *Regional Patterns in Mortuary Practice in the Lower Danube Region in the 4th-6th Centuries*, in *Archäologisches Korrespondenzblatt* 51, 2021, p. 263-287.

SONOC 2006 – A. Sonoc, *O tradiție funerară străveche: înhumarea în vase sau sub fragmente de vase*, In I.M. Țiplic, S.I. Purece ed. *Relații interetnice în spațiul românesc. Populații și grupuri etnice (II î.Hr.-V d.Hr.)*, Bibliotheca Septemcastrensis XXI, Altip, Alba Iulia, 2006, p. 73-113.

STANC 2010 – S. M. Stanc, *Relațiile omului cu lumea animală. Arheozoologia secolelor IV-X d. Hr. pentru*

zonele extracarpatiche de est și de sud ale României,
Editura Universității Alexandru Ioan Cuza, Iași.

STAVRU 1972 – C. Stavru, *Morminte romane la Șipote-
jud. Constanța*, Pontica, Nr. 5, 1972, p. 235-250.

STĂNICĂ, AILINCĂI, IGNAT, ZVÎNCA 2005-2006 –
A. Stănică, S. Ailincăi, A. Ignat, I. Zvînca, *Noi
descoperiri funerare de pe teritoriul localității Enisala
(com. Sarichioi, jud. Tulcea)*, în Peuce, S.N. III – IV,
2005-2006, p. 317 – 330.

SUCEVEANU 1982 – A. Suceveanu, *Histria VI: Les
Thermes romains*, Editura Academiei Republicii
Socialiste România, 1982.

SUCEVEANU 2012 – A. Suceveanu, *Histria 1990-
2010*, în Pontica, 45, 2012,

TEODOR 1988 – D. G. Teodor, *Considerații privind
fibulele romano-bizantine din secolele V-VII e.n. în*

sapțiul carpato-dunăreano-pontic, în *Arheologia Moldovei*, XII, 1988, p. 197-233.

TEODOR 2010 – E. Teodor, *The Border area between Moesia Secunda and Scythia Minor in a topographical approach*, Identități culturale, locale și regionale în context european. Studii de arheologie și antropologie istorică. In memoriam Alexandri V. Matei, Horea Pop et al. (ed), Cluj-Napoca, Zalău: Mega, 421-438.

TOYNBEE 1971 - J. M. C Toynbee, *Death and burial in the Roman world*, Thames and Hudson, London, 1971,

UNGUREANU, RADU 2006 – M. Ungureanu, L. Radu, *Cercetări arheologice în necropola romano-bizantină de la Callatis*, în *Pontica*, 39, 2006, p. 259-278.

VICK 2017 – E. Vick, *Immortality and Resurrection*, Energion Publications, 2017.

VULPE 1988 – R. Vulpe, *Columna lui Traian*, Editura Sport Turism, București.

WILLIAMS 2004 – H. Williams, Potted Histories-Cremation, *Ceramics and Social Memory in Early Roman Britain*, in *Oxford Journal of Archaeology*, 23(4), p. 417-427.

ZAHARIADE, TOPOLEANU, DVORSKI, MADGEARU, ENE 2003 – M. Zahariade, F. Topoleanu, T. Dvorski, A. Madgearu, D. Ene, com. Murighiol, jud. Tulcea [Halmyris], CCA, 2003, 128.

ZUGRAVU – 1994 – N. Zugravu, *Ritul și ritualul funerar în texte creștine din mileniul I*, în *Carpica*, 25, 1994, p. 161-177.